

Η ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ Η ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΥ ΗΘΟΥΣ

Εμμανουηλίδου Σ.

Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Λιθακιάς, 29100 Ζάκυνθος &
ΤΕΙ Ιονίων Νήσων, Τμήμα Τεχνολόγων Περιβάλλοντος, Ζάκυνθος,
E-mail: semma@otenet.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο σκοπός αυτής της εισήγησης είναι να επισημάνει τη φιλοσοφική διάσταση της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης (ΠΕ) και να τονίσει τις πτυχές του δημοκρατικού ήθους, το οποίο τροφοδοτείται στην σχολική τάξη μέσω της ενασχόλησης με την περιβαλλοντική θεματική. Εφαλτήριο σημείο αυτής της εργασίας είναι ότι η ΠΕ ξεπερνά τα στεγανά της μονόδρομης μετάδοσης πληροφοριών, ενώ παράλληλα ανοίγει τους ορίζοντες της εκπαιδευτικής διαδικασίας σε διαδρομές κοινωνικών, πολιτικών και πολιτισμικών αλληλεξαρτήσεων. Εάν αποδεχτούμε το αυτονόητο ότι ο απώτερος στόχος της επιτυχούς εκπαιδευτικής διαδικασίας είναι η εξέλιξη του μαθητή/τριας σε ώριμο και υπεύθυνο ενήλικα, ο/η οποίος/α διαθέτει τη δεξιότητα αντιμετώπισης κρίσεων και την δυναμική στη λήψη αποφάσεων, τότε η ΠΕ εισέρχεται στους κόλπους μίας ιδιαίτερης και επαναστατικής προσέγγισης της μάθησης σε όλες τις δράσεις της και σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης. Σε αυτό το πλαίσιο, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η ενασχόληση της σχολικής τάξης με το περιβάλλον και την οικολογία παρέχει πλούσιο και ποικίλο υλικό ως προς την επανεξέταση και κατανόηση πολιτικών, κοινωνικών και πολιτιστικών πράξεων και πρακτικών, καθώς αυτά υφαίνονται στην πολυδιάστατη σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον.

ENVIRONMENTAL EDUCATION AND THE ENHANCEMENT OF THE DEMOCRATIC ETHOS

Emmanouilidou S.

Center for Environmental Education, Lithakia, 29100 Zakynthos &
Technological Educational Institute (TEI) of the Ionian Islands,
Department of Environment Technologists, 29100 Zakynthos,
E-mail: semma@otenet.gr

ABSTRACT

The intention of this paper is to explore those often disregarded philosophical dimensions of Environmental Education (EE) and to highlight the parameter of the democratic ethos that is enhanced in a classroom through an environmentally thematic core. The initial point of conception for this paper is that EE overcomes the rigid or obsolete boundaries of the teacher-centered method and opens the horizons of the educational practice to multilayered routes of social, political and cultural interdependencies. Allowing that the ultimate aim of a successful teaching process is the development of the student (pupil) into a mature and responsible adult, who has mastered the skills to resolve crises and reach decisions, then EE aligns with a peculiarly rebellious approach to teaching in all of its aspects and in all levels of education (primary, secondary, tertiary). In this context, it can be supported that educational undertakings with environmental/ecological concerns offer ample material in the direction of re-examining and construing the political, social and cultural actions and practices, which underlie the multidimensional relation of the human species with the environment.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΟΙ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Ιστορική στιγμή για την καθιέρωση των αρχών της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης (ΠΕ) θεωρείται η πρώτη διεθνής συνάντηση στο πλαίσιο του Διεθνούς Προγράμματος Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης που συγκλήθηκε στο Βελιγράδι το 1975. Τα συμπεράσματα της συνάντησης 96 αντιπροσώπων και παρατηρητών από 65 χώρες οδήγησαν στην διακήρυξη που ονομάστηκε «Χάρτα του Βελιγραδίου» (The Belgrade Charter 1975) και αποτέλεσε βασικό και καθοριστικό κείμενο για την σύγχρονη έννοια της ΠΕ. Η στοχοθεσία της ΠΕ τοποθετήθηκε στους εξής έξι άξονες:

- «Επίγνωση και ευαισθητοποίηση προς το συνολικό περιβάλλον και τα σχετιζόμενα με αυτό προβλήματα.
- Γνώσεις και ποικιλία εμπειριών ώστε να κατανοήσουν το περιβάλλον και τα προβλήματα που συνδέονται με αυτό.
- Στάσεις, αξίες και συναισθήματα ενδιαφέροντος προς το περιβάλλον καθώς και κίνητρα για ενεργό συμμετοχή στη βελτίωση και την προστασία του.
- Δεξιότητες για τον προσδιορισμό και την επίλυση περιβαλλοντικών προβλημάτων.
- Ικανότητες αξιολόγησης των εκάστοτε λαμβανομένων περιβαλλοντικών μέτρων και των εκπαιδευτικών προγραμμάτων σε σχέση με τις οικολογικές, πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές, αισθητικές και εκπαιδευτικές διαστάσεις τους.
- Αίσθηση υπευθυνότητας έτσι ώστε να διασφαλιστεί η δυνατότητα ενεργού εμπλοκής (συμμετοχής) σ' όλα τα επίπεδα προς την κατεύθυνση των περιβαλλοντικών προβλημάτων.» (Γεωργόπουλος & Τσαλίκη)¹⁶

Οι αποδέκτες της ΠΕ καθορίζονται ως όλες οι κατηγορίες του πληθυσμού, σχολικές και εξωσχολικές ομάδες. Αξιοσημείωτο είναι δε, ότι η ΠΕ δεν περιορίζεται στην μετάδοση γνώσεων, αλλά στοχεύει στην αποβολή της παθητικής στάσης απέναντι στα περιβαλλοντικά προβλήματα και στην διαμόρφωση ενός νέου ήθους και μίας νέας κουλτούρας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οραματισμού των αρχών, των στόχων και της δομής της ΠΕ, το 1971 ο Οργανισμός Αμερικανών Κρατών εύγλωττα διατύπωσε στα πρακτικά του συνεδρίου του την φιλοσοφική και ανθρωπιστική διάσταση της ΠΕ με τον εξής τρόπο: «Η ΠΕ συνίσταται κυρίως στο να εμπνεύσει ορισμένες αξιολογικής φύσης κρίσεις, καθώς και την ικανότητα επίλυσης των σύνθετων προβλημάτων που αφορούν στο περιβάλλον και τα οποία είναι πολιτικά, οικονομικά, φιλοσοφικά, αλλά και τεχνικά». (Φλογαίτη, 1998: 117). Η ΠΕ προσεγγίζει τη διαδικασία της μάθησης ως μία περίπλοκη διαχείριση εμπειριών, ιδεών και διαβουλεύσεων. Επίσης, ενισχύει τον ουσιαστικό προβληματισμό και τη συμμετοχή στη λήψη πρωτοβουλιών και αποφάσεων πάνω στα σύνθετα προβλήματα τα οποία οι κοινωνικές ομάδες αντιμετωπίζουν στη σχέση τους με το περιβάλλον. Οι κοινωνικές ομάδες συσπειρώνονται στη σχολική κοινότητα, αλλά και σε τοπικό ή/και παγκόσμιο επίπεδο και στόχος της ΠΕ είναι η δημιουργία καινούργιων συμπεριφορών και στάσεων σε ατομικό αλλά και συλλογικό επίπεδο. Η παιδαγωγική αξία της ΠΕ βρίσκεται στην αλλαγή του τρόπου σκέψης όλων των εμπλεκόμενων μερών (μαθητών/τριών, συλλόγου διδασκόντων, διεύθυνση εκπαίδευσης κτλ) μέσω μίας καινοτόμου εκπαιδευτικής διαδικασίας και στην κατάκτηση της γνώσης μέσα από κριτήρια, τα οποία επιτρέπουν την ανάπτυξη του δημοκρατικού ιδεώδους.¹

¹ Τα κριτήρια μίας επιτυχούς εκπαιδευτικής διαδικασίας συνοψίζονται από τους Breiting, Mayer & Mogensen (1998) στους τίτλους των κεφαλαίων της περιεκτικής δημοσίευσής τους, *Quality Criteria for ESD Schools: Guidelines to Enhance the Quality of Education for Sustainable Development*: «I. Κριτήρια ποιότητας που αφορούν τις διαδικασίες διδασκαλίας και μάθησης II. Κριτήρια ποιότητας που αφορούν την πολιτική και την οργάνωση του σχολείου III. Κριτήρια ποιότητας που αφορούν τις εξωτερικές σχέσεις του σχολείου».

2. ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟ ΗΘΟΣ

Ο θεσμός της ΠΕ αποτελεί ένα σύνθετο τρόπο για την ενεργοποίηση ουσιαστικού κοινωνικού προβληματισμού, καθώς αυτός προσκρούει σε εμπόδια από «πολιτισμικές νόρμες, ιδεολογίες, συναισθήματα και στερεότυπα» (Gross, 1987: 57). Οι γενικότερες αλλά και οι ειδικότερες αναζητήσεις της ΠΕ την καθιστούν ως ένα αποτελεσματικό μέσο προς την επίτευξη της κοινωνικής αφύπνισης, της πολιτικής βούλησης και της ηθικότητας. Πραγματικά, οι προβληματισμοί του οικολογικού κινήματος τέθηκαν την δεκαετία του 1960 μέσα σε έντονα επαναστατικό πολιτικό κλίμα. Εύλογα λοιπόν μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η ΠΕ εναρμονίζεται με το ανθρωπιστικό και δημοκρατικό πνεύμα της εποχής. Τη δεκαετία του 1960 καταγράφηκαν σημεία ιστορικών αλλαγών όπως το Κίνημα Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων στην Αμερική (Civil Rights Movement), το Απελευθερωτικό και Αντι-ιμπεριαλιστικό Κίνημα των Αφρικανικών Χωρών (Pan-Africanism) και το Φεμινιστικό Κίνημα, άρα είναι εύλογο να συνδέσουμε τη γένεση του οικολογικού κινήματος και της ΠΕ με την γενικότερη τάση προς τον επαναπροσδιορισμό της ταυτότητας του ανθρώπου. Ιστορικά, η συνάντηση της οικολογίας με τα κοινωνικά κινήματα της εποχής επέτρεψε την ανάδειξη «σύγχρονων προφητών» σε θέματα περιβαλλοντικού προβληματισμού (Pepper, 1984: 16). Το οικολογικό κίνημα καθώς και οι συναφείς περιβαλλοντικές παρεμβάσεις στην εκπαίδευση έχουν διατυπώσει έντονους προβληματισμούς για την αναγκαιότητα συνύπαρξης του ανθρώπου με την φύση, με σαφή αναφορά στη ταυτοποίηση του περιβαλλοντικού ήθους ως μίας θεμελιώδους δημοκρατικής αξίας (Allen, 1980).

Η μάθηση στα πλαίσια της ΠΕ εντάσσεται στις αρχές του εκδημοκρατισμού της γνώσης και επιτρέπει στην ομάδα των μαθητών/τριών και των διδασκόντων να αλληλεπιδρούν και να συνεργούν σε κλίμα ελεύθερης έκφρασης ιδεών και συνεργατικής μάθησης.² Σε αυτό το σημείο μπορούμε να αναζητήσουμε την σύμπλευση της ΠΕ με την Χειραφετική Παιδαγωγική. Συγκεκριμένα, η Χειραφετική Παιδαγωγική υποστηρίζει ότι το εκπαιδευτικό σύστημα πλήττεται από κεντρικές πολιτικές παρεμβάσεις, οι οποίες ουσιαστικά ενοχοποιούν την μαθησιακή διαδικασία, θέτοντας αφενός τους εκπαιδευτικούς δέσμιους του Αναλυτικού Προγράμματος Σπουδών και αφετέρου την μαθητική κοινότητα απλό φορέα γνώσεων, πλήρως αποδεσμευμένο από την απτή διάσταση της καθημερινότητας. Μία σύντομη αναφορά στην «τραπεζική αντίληψη» της εκπαίδευσης του Πάουλο Φρέιρε αποσαφηνίζει την παραπάνω καυστική ερμηνεία του εκπαιδευτικού συστήματος, και υπογραμμίζει τη διήθηση της κεντρικής κοινωνικο-πολιτικής βούλησης στο σχολείο:

«[Η] τραπεζική αντίληψη της εκπαίδευσης θεωρεί τους ανθρώπους προσαρμόσιμα, ευκολοδοικούμενα όντα. Όσο πιο πολύ εργάζονται οι μαθητές για την αποταμίευση των καταθέσεων που τους εμπιστεύθηκαν, τόσο λιγότερο αναπτύσσουν την κριτική τους συνείδηση, που θα προέκυπτε από την επέμβαση τους στον κόσμο σαν μεταπλάστες αυτού του κόσμου. Όσο πληρέστερα αποδέχονται τον παθητικό ρόλο που τους επιβλήθηκε, τόσο περισσότερο τείνουν απλώς να προσαρμόζονται στον κόσμο, όπως αυτός είναι, και στην αποσπασματική άποψη της πραγματικότητας που έχει κατατεθεί μέσα τους.» (Φρέιρε, 1974: 80)

² Η συνεργατική μάθηση είναι ένα μοντέλο μάθησης το οποίο υλοποιείται σε απόλυτη εναρμόνιση με τις αρχές του εκδημοκρατισμού της γνώσης και ενθαρρύνει την ομάδα των μαθητών/τριών να συμμετέχει σε συλλογικές διαδικασίες επεξεργασίας δεδομένων και λήψης αποφάσεων. Πιο συγκεκριμένα: «Σε καταστάσεις συνεργατικής μάθησης, οι συζητήσεις μεταξύ των μελών-μαθητών της ομάδας είναι ένα αποτελεσματικό μέσο το οποίο τους βοηθά να οικοδομήσουν τις ιδέες τους. Ακόμα και οι διαφωνίες, τους αναγκάζουν να αναζητήσουν καινούργια πληροφορία ή να διερευνήσουν κατανόηση της παλιάς από τη νέα προοπτική. Επιπρόσθετα, οι μαθητές διαπραγματεύονται 'δημόσια' τις κρίσεις, τις πεποιθήσεις και τις επιλογές τους και είναι ανοιχτοί σε αυτό-έλεγχο» (Ξανθάκου, Οικονομοπούλου & Καίλα, 2002: 235).

Σύμφωνα με τον Φρέιρε, η εκπαίδευση είναι αποτελεσματική μόνο όταν διατυπώνει αμφιβολίες για το περιεχόμενο των διδακτικών αντικειμένων, και έρχεται σε αντιπαράθεση με την μονόδρομη εναπόθεση γνώσεων από τον καθηγητή/τρια προς τους μαθητές/τριες.

Σε σχέση με την ΠΕ, η δυσπιστία της σχολικής τάξης απέναντι στην κατάθεση γνώσεων και πληροφοριών είναι ένα εποικοδομητικό στάδιο προς την διανοητική εξέλιξη και ωρίμανση των νέων. Στο στάδιο αυτό καλλιεργείται η ικανότητα της τάξης να αντιληφθεί τον πλανήτη Γη ποικιλοτρόπως και να αναγνωρίσει τα οικονομικά συμφέροντα τα οποία ελλοχεύουν στην οποιαδήποτε διαχείριση των φυσικών πόρων. Η προσέγγιση του πλανήτη ως ένα τεράστιο γεωμορφολογικό τοπίο, το οποίο διαρκώς αναπλάθεται και διαμορφώνεται από τον άνθρωπο, σημαίνει ότι πρώτον, οι ομάδες εργασίας στο σχολείο πρέπει να αναγνωρίζουν τις ανταγωνιστικές δυνάμεις της οικονομίας σε σχέση με τη φύση, και δεύτερον, να αναπτύσσουν την ικανότητα του οραματισμού ενός υγιούς πλανήτη. Συνεπώς, εάν η «προϋπόθεση της αρχής της αειφορίας είναι η σωστή διαχείριση του χώρου από το κοινωνικό σύνολο», οι μαθητές/τριες σε μία τάξη αντιπροσωπεύουν μία ανερχόμενη κοινωνική ομάδα, η οποία σκιαγραφεί ένα αναμορφωμένο κόσμο (δημοκρατικό, ισότιμο, αειφόρο κτλ) (Κελαϊδη, 1996: 243). Επιπρόσθετα, το σχολείο οφείλει να αναγνωρίσει την αξία της αμφιβολίας και να ενθαρρύνει την κριτική κατανόηση των μαθητών/τριών σε περιβαλλοντικά θέματα, επειδή ακριβώς η υπόσταση της ΠΕ βασίζεται στην «ανάδυση νέων αξιών ζωής, π.χ. την αυτοπραγμάτωση, την αλληλεγγύη, την ελευθερία γνώμης, τη συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων, την προστασία και διατήρηση και συντήρηση της κουλτούρας και της Φύσης» (Γεωργόπουλος & Τσαλίκη, 1998: 26).

3. ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΗΘΙΚΗ, ΟΙΚΟΦΙΛΟΣΟΦΙΑ, ECO-ART

Στην δημοσίευση με τίτλο «Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση ως Χώρος Ζύμωσης Παραδειγματικών Αλλαγών: Παιδαγωγική και Ηθική Θεωρία» (2009), ο Αλέξανδρος Γεωργόπουλος αναζητά την σύμπραξη της Ηθικής του Περιβάλλοντος με την ΠΕ. Ουσιαστικά, ο Γεωργόπουλος στο σύντομο αυτό κείμενο υποστηρίζει ότι η ΠΕ προσφέρει τις κατάλληλες συνθήκες για τη διαμόρφωση μίας νέας συλλογικής ταυτότητας. Εάν το δεδομένο πλέον είναι η τραγικότητα της περιβαλλοντικής κρίσης, ο πλανήτης Γη μπορεί να παραμείνει ένα αειφόρο και βιώσιμο οικοσύστημα, μόνο εάν «ζυμώσουμε» περιβαλλοντικά αφυπνισμένους πολίτες του μέλλοντος. Οι βασικές αρχές του ριζοσπαστικού κλάδου της Περιβαλλοντικής Ηθικής μπορούν να συνοψιστούν στην παρακάτω παραπομπή:

«Τη δεκαετία του 1970 εμφανίστηκε μία νέα τάση στην ηθική φιλοσοφία, και συγκεκριμένα στον κλάδο της εφαρμοσμένης ηθικής (applied ethics), που ονομάστηκε «περιβαλλοντική ηθική» (environmental ethics). Στο πεδίο της περιβαλλοντικής ηθικής εξετάζεται η ηθική σχέση του ανθρώπου με τον μη ανθρώπινο περιβάλλοντα χώρο. Τα κυριότερα ζητήματα που απασχολούν τους φιλοσόφους που πραγματεύονται θέματα περιβαλλοντικής ηθικής είναι η διεύρυνση της ηθικής κοινότητας (μέσω της συμπερίληψης σε αυτήν και των άλλων ζώων), η διαμάχη ανθρωποκεντρισμού-οικοκεντρισμού και η συνεπαγόμενη απόδοση ή όχι εγγενούς αξίας στη φύση» (4).

Η Περιβαλλοντική Ηθική είναι μία ανατρεπτική αντίληψη της πραγματικότητας, σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος παύει να δρα με μόνο γνώμονα τις διανθρώπινες σχέσεις. Η νέα ηθικότητα που καλλιεργείται εξετάζει, μελετά και αξιολογεί τη σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον. Σε αυτό το σημείο να επισημάνουμε ότι στην καλλιέργεια του περιβαλλοντικού ήθους συμπεριλαμβάνεται η στάση του ανθρώπου απέναντι σε όλα τα έμβια όντα αλλά και στα άβια συστατικά μέρη ενός φυσικού οικοσυστήματος. Η Περιβαλλοντική Ηθική αποτελεί ένα κλάδο της φιλοσοφικής σκέψης, ο οποίος επαναπροσδιορίζει τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις των ανθρώπινων οργανωμένων κοινωνιών, από τη μία του Δυτικού κόσμου εξαιτίας της ανεξέλεγκτης τεχνολογικής και

βιομηχανικής ανάπτυξης τα τελευταία 100 χρόνια, αλλά και του αναπτυσσόμενου κόσμου λόγω της λεγόμενης πληθυσμιακής βόμβας.³

Ανάμεσα στους πρωτεργάτες της σχολής της Περιβαλλοντικής Ηθικής συγκαταλέγεται ο Aldo Leopold, ο οποίος αντιτάθηκε στην ανθρωποκεντρική στάση ζωής, οραματίστηκε τον οικοκεντρισμό δηλ. την απόλυτη αξία του συνόλου ενός οικοσυστήματος αντί για τα επιμέρους μέρη του και ανέπτυξε την ριζοσπαστική θεωρία περί της Ηθικής της Γης (Land Ethic).⁴ Στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου του *A Sand County Almanac* (1949), με το χαρακτηριστικό τίτλο «Η Ηθική της Γης», ο Leopold προβαίνει σε ανατροπή του επικρατούντος ανθρωποκεντρικού ηθικού κώδικα, καθώς επισημαίνει ότι «υπάρχουν υποχρεώσεις προς τη γη πέρα και πάνω από εκείνες που υπαγορεύονται από το προσωπικό συμφέρον» (211). Συνεπώς, αντί να συμπράττει με το αξιακό σύστημα στο οποίο η φύση σε όλες της τις διαπλάσεις έχει εργαλειακή ή χρηστική αξία για τον άνθρωπο (instrumental value), ο Leopold προσδίδει εγγενή αξία (inherent value) στο έδαφος, τα ύδατα, τα ζώα, τα φυτά κλπ. Ως εκπρόσωπος της ολιστικής φιλοσοφίας, ο Leopold επιχειρεί να διευρύνει τα όρια της ηθικής κοινότητας ώστε να συμπεριλάβει τη λιθόσφαιρα (δηλ. το έδαφος, τα πετρώματα), την υδρόσφαιρα (δηλ. τα νερά, τους υδροφόρους ορίζοντες) και όλα τα είδη της βιόσφαιρας (δηλ. φυτά, ζώα ίσως και τα μικρόβια, χωρίς όμως να υπάρχει εκτεταμένη αναφορά του Leopold στους μικροοργανισμούς). Στην Ηθική της Γης, ο Leopold ισχυρίζεται ότι το ισχύον αξιακό σύστημα (πολιτικό, κοινωνικό, πολιτιστικό αλλά και θεολογικό) είναι ένα σύστημα αξιών το οποίο διέπει την σχέση του ανθρώπου με την φύση και αποτελεί κατά βάση μία αντιδημοκρατική αυθαιρεσία. Για την επίλυση των κρίσιμων περιβαλλοντικών προβλημάτων, τα οποία ο Leopold εντόπισε ανάμεσα στις δεκαετίες 1930-40, ο άνθρωπος έχει την υποχρέωση να απαρνηθεί το ρόλο του εξουσιαστή, δηλ. πρώτον αυτού που διακρίνεται από απόλυτη ελευθερία δράσης στην εκμετάλλευση φυσικών πόρων και δεύτερον αυτού που συμπεριφέρεται με ελάχιστο αυτοπεριορισμό. Η αντιπρόταση του Leopold για ένα βιώσιμο ή αειφορικό μέλλον συνεπάγεται στην καλλιέργεια του περιβαλλοντικού ήθους το οποίο θα «μεταβάλλει το ρόλο του Homo Sapiens Sapiens από κατακτητή της κοινότητας της γης σε απλό μέλος και πολίτη της» (202).

Ο βασικός προβληματισμός για τον βαθμό της ηθικότητας στη σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον τέθηκε με τον Aldo Leopold ως κύριος εκφραστής της οικοκεντρικής ηθικής. Ακολούθησαν όμως πολυάριθμες φιλοσοφικές έρευνες και διατριβές πάνω στο θέμα της Περιβαλλοντικής Ηθικής. Είναι αξιοσημείωτο δε το πόσο γρήγορα από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 σχηματίστηκαν ρεύματα και σχολές φιλοσοφικής προσέγγισης της πολυδιάστατης σχέσης του ανθρώπου με το περιβάλλον. Ενδεικτικά, αναφερόμαστε σε τρεις θεωρίες περιβαλλοντικής ηθικής, κυρίως επειδή σημεία σύζευξης των τριών αυτών θεωριών αποτελούν 1) η επιτακτική ανάγκη για μια νέα πνευματικότητα και 2) η επισήμανση των πολιτικών, κοινωνικών και πολιτιστικών αιτιών της περιβαλλοντικής κρίσης που αντιμετωπίζουμε σήμερα:

Η Βαθιά Οικολογία: Το κίνημα της βαθιάς οικολογίας έχει ως κεντρική ιδέα το δικαίωμα που έχει κάθε μορφή ζωής να λειτουργεί ισόνομα μέσα στο οικοσύστημα, δηλ. να έχει το ίσο δικαίωμα στην ύπαρξη και στην διαιώνιση του είδους του. Εμπνευστής του κινήματος της Βαθιάς Οικολογίας είναι ο Νορβηγός φιλόσοφος Arne Naess, ο οποίος

³ Η πληθυσμιακή βόμβα είναι ένας αρκετά ενδιαφέρον όρος ο οποίος απασχολεί το περιβαλλοντικά ευαισθητοποιημένο κοινό από το 1968, με την δημοσίευση του βιβλίου *Population Bomb* (1971) του Paul Ehrlich, στο οποίο επισημαίνεται ότι η αύξηση του ανθρώπινου πληθυσμού απειλεί τη βιωσιμότητα του συνόλου των συστημάτων υποστήριξης ζωής.

⁴ Ο Aldo Leopold (1887-1948) ήταν Αμερικανός συγγραφέας, επιστήμονας, οικολόγος, δασολόγος και περιβαλλοντολόγος, και καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Wisconsin. Το πιο γνωστό βιβλίο του *Ημερολόγιο της Κομητείας Σαντ* (*A Sand County Almanac* 1949) δημοσιεύτηκε λίγο μετά το τραγικό θάνατο του από αποκοπή στην προσπάθεια του να βοηθήσει στην κατάσβεση φωτιάς σε γειτονικό σπίτι.

εισάγει την έννοια την βιοσφαιρικής ισότητας και μιλά για «μία δημοκρατία του πυρήνα μέσα στη βιόσφαιρα» (96).

Η Κοινωνική Οικολογία: Βασική παραδοχή της κοινωνικής οικολογίας είναι η άποψη ότι η οικολογική ανισορροπία του παρόντος οφείλεται σε αντιδημοκρατικές σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στους ανθρώπους. Ως κύριος εκπρόσωπος της Κοινωνικής Οικολογίας, ο Murray Bookchin υποστηρίζει ότι η κυριαρχία του ανθρώπου πάνω στη φύση εκπορεύεται από την επιβολή του ανθρώπου πάνω σε άλλους ανθρώπους. Η κοινωνική οικολογία συνδέει τις περιβαλλοντικές σπουδές με το χώρο της κοινωνιολογίας, και προτείνει ως πρωταρχικό στόχο προς την επίλυση των κρίσιμων περιβαλλοντικών προβλημάτων την επαναπροσδιορισμό της κοινωνίας

Ο Οικοφεμινισμός: Η θεωρία του Οικοφεμινισμού υποστηρίζει ότι η περιβαλλοντικά δεινά του παρόντος συνδέονται με πατριαρχικές κοινωνικές δομές και πρακτικές (Καραγεωργάκης & Γεωργόπουλος, 2005). Παρομοιάζοντας τη φύση ως θύμα καταπίεσης, εκμετάλλευσης αλλά και ως αποδέκτη πατριαρχικών κωδικών συμπεριφοράς, οι οικοφεμινίστριες υποστηρίζουν ότι η ιεράρχηση των αναγκών της φύσης θα είναι αποδοτική μόνο όταν συσχετιστεί με τους ηθικούς κώδικες που διέπουν τις διαφυλικές σχέσεις.

Η οικοφιλοσοφία σε όλα τα διαφορετικά της κινήματα και ρεύματα διερευνά τη διάκριση ανάμεσα στην εργαλειακή και στην εγγενή αξία των έμβιων όντων αλλά και των άβιων διαπλάσεων της φύσης. Με αυτό τον τρόπο πυροδοτείται ένας έντονος προβληματισμός γύρω από τα πολιτισμικές δομές των ανθρώπινων κοινωνιών και παρατίθεται μία σειρά από ερωτήματα τα οποία ταλανίζουν τους κόλπους της φιλοσοφικής σκέψης: Ποιος αποδίδει εγγενή αξία σε ένα είδος; Με ποια κριτήρια ορίζουμε την ανθρώπινη ευημερία ανώτερη της επιβίωσης άλλων ειδών; Ποιο είναι το όριο εκμετάλλευσης των αβιοτικών παραγόντων που καθορίζουν τις συνθήκες διαβίωσης και την επιβίωση του συνόλου των έμβιων όντων σε ένα οικοσύστημα; Εάν η ηθική διαχωρίζει ανάμεσα στο πρόπο και στο ανάρμοστο, στο συλλογικά αποδεκτό και στο κατακριτέο τότε ποια είναι η αρμόζουσα συμπεριφορά του ανθρώπου απέναντι στη φύση; Πότε οι έννοιες της επικοινωνίας και της αλληλεξάρτησης θα ξεπεράσουν την εμμονή με τις διανθρώπινες σχέσεις; Και υπό ποιες πραγματικές συνθήκες ή ιστορικές συγκυρίες η φύση θα αποκτήσει το δικαίωμα να συμπορεύεται με τα πολιτιστικά και τεχνολογικά εγχειρήματα του ανθρώπου;

Παρεμφερή ερωτήματα έχουν απασχολήσει πολλάκις και ποικιλοτρόπως τους κόλπους της φιλοσοφικής σκέψης και της ακαδημαϊκής έρευνας σε παγκόσμιο επίπεδο τα τελευταία σαράντα χρόνια. Ο διάλογος με θέμα την επέλαση του μηχανοποιημένου ανθρώπου στη φύση έχει προσφέρει γόνιμο έδαφος για την διοργάνωση ακαδημαϊκών συνεδριών, τη δημιουργία μαθημάτων ακόμα και πανεπιστημιακών ερευνητικών κέντρων όπου η αρχή της αυταξίας των πολυάριθμων μελών μίας οικοσυστημικής κοινότητας αντιπαρατάσσεται στον ανθρωποκεντρισμό. Η Περιβαλλοντική Δικαιοσύνη, το Περιβαλλοντικό Δίκαιο, η Οικοθεολογία, ο Περιβαλλοντικός Ρατσισμός, η Οικοφιλοσοφία, η Βιοηθική, η Οικοκριτική, ο Οικοφεμινισμός, οι εικαστικές παρεμβάσεις του Eco-art και του Land-art είναι ορισμένα αλλά και χαρακτηριστικά παραδείγματα τα οποία συγκατανεύουν στην ανάγκη για διαμόρφωση ενός δημοκρατικού περιβαλλοντικού ήθους.

Η Ηθική του Περιβάλλοντος και οι αναζητήσεις της Οικοφιλοσοφίας, της Οικοκριτικής και του Οικοθεάτρου έχουν μεταδώσει τους προβληματισμούς τους σε πολυάριθμα εντυπωσιακά έργα από τους χώρους της λογοτεχνίας, των παραστατικών και εικαστικών τεχνών. Λογοτέχνες, ποιητές, συγγραφείς και εικαστικοί ανά τον κόσμο έχουν παρουσιάσει και δημοσιεύσει τα τελευταία σαράντα χρόνια συγκλονιστικές ερμηνείες της περιβαλλοντικής κρίσης και των αντιδημοκρατικών ανθρωπογενών παρεμβάσεων στο ανάγλυφο της γης. Η καλλιτέχνης Ulrike Arnold ζει στη Γερμανία και ταξιδεύει ανά τον κόσμο για τις δημιουργίες έργων της με στόχο την ανάδειξη του χώρου και των εδαφικών

του ιδιαιτεροτήτων. Χρησιμοποιεί υλικά τα οποία παίρνει απευθείας από τη φύση και ο καμβάς της αποτελείται από φυσικά στοιχεία, κυρίως πετρώματα. Η μοναδική αυτή μορφή τέχνης η οποία ονομάζεται Earth Painting, απορρέει από την άμεση επαφή της Arnold με τη φύση και το τοπίο. Η έμπνευση και το υλικό της δουλειάς της προέρχονται αποκλειστικά και μόνο από το φυσικό περιβάλλον. Η Ulrike Arnold δημιουργεί ακολουθώντας το οικοσυστημικό ήθος του Aldo Leopold: μελετάει την τοπική οικολογία, περπατάει στη γη, αγγίζει τα πετρώματα, εκλαμβάνει την συνολική αίσθηση του τοπίου, και πάντα συνυπολογίζει τις ιστορικές διαδρομές του χώρου στον οποίο εργάζεται. Η ανθρώπινη παρουσία παύει να έχει πρωταγωνιστικό ρόλο στα έργα της, ενώ οι αβιοτικοί παράγοντες της φύσης αναδεικνύονται για την ιδιαιτερότητά τους και την μοναδική τους αισθητική αξία. Το τελικό αποτέλεσμα της δουλειάς της Ulrike Arnold είναι μεγάλα, πολύχρωμα έργα τέχνης για την ιστορία του τοπίου της Αρμενίας, της Αφρικής, της Ινδίας και των ΗΠΑ.⁵

Άλλοι καλλιτέχνες έχουν χρησιμοποιήσει σκουπίδια για την δημιουργία τέχνης καθιερώνοντας το κίνημα του Trash Art. Οι καλλιτέχνες αυτοί καταθέτουν ένα ξεχωριστό σχόλιο στο φαινόμενο της υπερκατανάλωσης και στο γιγαντιαίο πλέον οικολογικό αποτύπωμα των δυτικών κοινωνιών πάνω στο πλανήτη γη. Τα σκουπίδια προσφέρουν στον Steve Bradley την δυνατότητα να καταγράψει την οδύνη ενός τοπίου προσδίδοντας του έτσι εγγενή αξία σε μία οικοσυστημική κοινότητα. Επιπλέον, επισημάνει τις βλαβερές συνέπειες του σύγχρονου τρόπου ζωής. Ο Steve Bradley συχνά συλλέγει σκουπίδια σε οδικά ταξίδια του, διότι με αυτό τον ξεχωριστό τρόπο υπενθυμίζει στο κοινό την απόθεση σκουπιδιών σε τόπους, οι οποίοι είναι απομακρυσμένοι από τα μεγάλα αστικά κέντρα των Δυτικών χωρών, δεν παύουν δε να είναι υπαρκτοί χώροι όπου οι ανθρωπογενείς παρεμβάσεις προκαλούν την καταστροφή ενός φυσικού οικοσυστήματος. Στα εκθέματα του συνηθίζει να προσκολλά καρτελάκια με ονοματεπώνυμα και διευθύνσεις και να στέλνει ευχαριστήρια και συνάμα ειρωνικά σημειώματα προς τους καταναλωτές οι οποίοι του «παρείχαν» τις πρώτες ύλες για την δημιουργία της περιβαλλοντικής τέχνης του. Ο καλλιτέχνης Steve Bradley εξετάζει τις απαρχές της συσσώρευσης σκουπιδιών και τονίζει την ευθύνη όλων μας στο μείζων αυτό θέμα.⁶

Στο 5^ο Διεθνές Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την Μελέτη της Λογοτεχνίας, του Πολιτισμού και του Περιβάλλοντος (European Association for the Study of Literature, Culture and the Environment) το οποίο έλαβε χώρα στο Πανεπιστήμιο La Laguna, Tenerife, η Carmen Flys-Junquera, καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο Alcala de Henares, Ισπανία, πολυγραφοτάτη ακαδημαϊκός, υπέρμαχος του οικοφεμινισμού και μέλος της επιστημονικής επιτροπής του συνεδρίου, παρουσίασε την εργασία της με τίτλο: «Ακούγοντας τις Κραυγές της Ξεκοιλιασμένης Γης» (“Listening to the Cries of the Disemboweled Earth.”). Η εργασία της αποτελεί μέρος ενός μεγαλύτερου project με κύριο στόχο να αναδυθούν τα δικαιώματα των βουνών, του εδάφους και γενικότερα της Γης. Η Flys-Junquera παρουσίασε τις λογοτεχνικές στρατηγικές διάφορων συγγραφέων και εκπροσώπων μειονοτικών ομάδων με οικοκριτική ευαισθησία. Πιο συγκεκριμένα, παρουσίασε το πώς αφουγκράζονται λογοτεχνικοί χαρακτήρες την οδύνη της Γης εξαιτίας της αλόγιστης λατομίας και το πώς η έννοια της ταυτότητας του ανθρώπου συνδέεται με την οικητική και τις χωροταξικές συνισταμένες ύπαρξης. Πρόκειται για μία αρκετά σοκαριστική έρευνα με έντονα επικριτικά σχόλια ενάντια στην οργανωμένη και διακυβερνητικά εγκεκριμένη λατομία. Η Flys-Junquera προσέγγισε τα βουνά της Γης από την σκοπιά του οικοφεμινισμού και των διαλογικών σχέσεων που αναβλύζουν μέσα από λογοτεχνικά κείμενα διάφορων εθνοτήτων. Παράλληλα όμως, άγγιξε πτυχές σχετικές με τις έννοιες του περιβαλλοντικού ρατσισμού,

⁵ Πληροφορίες σχετικά με το έργο και τη καλλιτεχνική διαδρομή της Ulrike Arnold καθώς και πλούσιο φωτογραφικό υλικό υπάρχουν αναρτημένα στο <http://www.ulrikearnold.com>.

⁶ Για αναλυτική αναφορά στο καλλιτεχνικό έργο του Steve Bradley, ανατρέξτε στο <http://www.greenmuseum.org>.

της πολιτιστικής υπονόμευσης των μη-δυτικών πολιτισμών και των διακρατικών/διεθνών συμφωνιών, οι οποίες νομιμοποιούν την αλόγιστη εκμετάλλευση της Γης προς όφελος πολυεθνικών συμφερόντων.⁷

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συμπερασματικά, πρέπει να επισημανθεί ότι από την δεκαετία του 1960 η βιβλιογραφία στους ξεχωριστούς αλλά και αλληλένδετους τομείς της Περιβαλλοντικής Ηθικής και της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης διαρκώς εμπλουτίζεται και ανοίγει χώρο για περαιτέρω προβληματισμό. Πρόκειται πλέον για μία πλούσια βιβλιογραφία η οποία διαρκώς διευρύνεται και διαπραγματεύεται διάφορες διαστάσεις της Περιβαλλοντικής Ηθικής και της ΠΕ, όπως τις αρχές που τις διέπουν, τις φιλοσοφικές χροιές που τις ορίζουν, τους καινοτόμους στόχους αυτών των δύο ακαδημαϊκών και εκπαιδευτικών έργων, καθώς και τις πολυδιάστατες πρακτικές εφαρμογές των περιβαλλοντικών προβληματισμών σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης. Η σκιαγράφηση ενός δημοκρατικού κόσμου πρέπει να απελευθερωθεί από κάθε μορφής δυαδικών σχέσεων όπως εξουσιαστή και εξουσιαζόμενου, αφέντη και δούλου, εκμεταλλευτή και εκμεταλλεζόμενου, αυταξίας και απαξίας. Δυστυχώς, η (μετα)νεωτερικότητα έχει επιδείξει την αποστασιοποίηση του ανθρώπου από δημοκρατικές έννοιες όπως η διαγενειακή αλληλεγγύη, η ηθικότητα απέναντι στη φύση και η αναγνώριση της εγγενούς αξίας όλων των φυσικών διαπλάσεων. Τα καταναλωτικά πρότυπα, τα τεχνολογικά επιτεύγματα και οι πολιτικές διαχειρίσεις του φυσικού κόσμου όπως έχουν εσφαλμένα επικρατήσει στη Δυτική ανθρωποκεντρική θεώρηση οδήγησαν στην παρούσα περιβαλλοντική κρίση. Η ρύπανση, η κατασπατάληση φυσικών πόρων, η υπεραλίευση, η μόλυνση του υδροφόρου ορίζοντα, η αποψίλωση των δασών, η διάβρωση του εδάφους και ο αφανισμός ειδών είναι κάποια από τα προβλήματα που συνδέονται αφενός με το αναπτυξιακό μοντέλο του Δυτικού κόσμου και τον τεχνολογικό μεσσιανισμό και αφετέρου με το φαινόμενο της πληθυσμιακής βόμβας του αναπτυσσόμενου κόσμου (Low-Income Countries).⁸ Με βάση όλα τα περιβαλλοντικά αλλά και κοινωνικά προβλήματα του παρόντος, μπορούμε εύλογα να συμπεράνουμε ότι πλέον ο άνθρωπος αναδύεται ως μία υπερ-ύπαρξη, πλήρως αποδεσμευμένη από φυσικές διαδικασίες και οικοσυστημικές σχέσεις, ένας αδίστακτος ανθρωποθεός. (Ζιάκας 2008). Και αυτού του ανθρωποθεού το ήθος, η ακαδημαϊκή κοινότητα, οι μάχιμοι εκπαιδευτικοί, οι γονείς, οι οραματιστές και γενικότερα τα ενεργά μέλη της κοινωνίας οφείλουμε να αναδιαμορφώσουμε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Allen, R. (1980). *How to Save the World: Strategy for World Conservation*. London: Kogan Page.
- Bookchin, Murray (1980). *Towards an Ecological Society*. Montreal: Black Rose Books.
- Breiting, S. Mayer M. & Mogensen F. (1998). *Quality Criteria for ESD Schools: Guidelines to Enhance the Quality of Education for Sustainable Development*. www.ensi.org
- Ehrlich, P. R. (1971). *The Population Bomb*. New York: Ballantine Books.
- Gross, R.D. (1987). *Psychology: The Science of Mind and Behaviour*. London: Holder and Stoughton.
- Leopold, A. (c2001). *A Sand County Almanac with Essays on Conservation*. New York: Oxford University Press.

⁷ Για την περίληψη της εισήγησης της Carmen Flys-Junquera ανατρέξτε στο <http://www.easlce.eu>.

⁸ Ο Θεόδωρος Ζιάκας αναφέρεται στην έννοια του τεχνολογικού μεσσιανισμού ως μία κοινωνική κατάσταση της (μετα)νεωτερικότητας κατά την οποία ο άνθρωπος επιχειρεί την απόλυτη κυριαρχία του πάνω στο φυσικό περιβάλλον. Σύμφωνα με τον Ζιάκα, το ανθρώπινο είδος χρησιμοποιεί τις επιστήμες και την τεχνολογία ως μέσα ελέγχου της φύσης με τραγικό αποτέλεσμα ο Homo Sapiens Sapiens να αναδύεται πλέον ως ανθρωποθεός (2008).

- Naess, A. "The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement: A Summary" *Inquiry* 16, 1973.
- Pepper, D. (1984). *The Roots of Modern Environmentalism*. London: Croom Helm.
- U.N.E.S.C.O. (éd). *Colloque International sur l'Éducation Relative à l'Environnement: Une Enquête Internationale, Rapport Final*. (Belgrade, Yougoslavie, 13-22 oct. 1975). Paris 1977, ED 77/WS/40.
- Γεωργόπουλος Α., Καραγεωργάκης Σ. & Λιθοξοΐδου Α. (2009). «Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση ως Χώρος Ζύμωσης Παραδειγματικών Αλλαγών: Παιδαγωγική και Ηθική Θεωρία». Στο: Ε. Θεοδωροπούλου, Μ. Καΐλα, C. Larrere & M. Bonnett (επιμ.), *Περιβαλλοντική Ηθική: Από την Έρευνα και τη Θεωρία, στην Εφαρμογή*. Αθήνα: Ατραπός.
- Γεωργόπουλος, Α. & Τσαλίκη Ε. (1998). *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση: Αρχές, Φιλοσοφία, Μεθοδολογία, Παιχνίδια και Ασκήσεις*. Αθήνα: Gutenberg.
- Ζιάκας, Θ. (2008). *Ο Σύγχρονος Μηδενισμός*. Αθήνα: Αρμός.
- Καραγεωργάκης, Σ., Γεωργόπουλος Α. (2005). «Όταν η Περιβαλλοντική Ηθική Συναντά την Πολιτική Οικολογία». Στο: Γεωργόπουλος Α. (επιμ.), *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση: Ο Νέος Πολιτισμός που Αναδύεται*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κελαΐδη, Θ. (1996). «Οι Προτεραιότητες του ΥΠΕΧΩΔΕ σε Θέματα Περιβάλλοντος και Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης». Στο Γ.Δ. Ιατρού & Θ.Α. Μαρδίρης (επιμ.), *Οικολογία: Κοινωνία, Εκπαίδευση: Πραγματικότητα και Προοπτικές στην Ελλάδα*. Αθήνα: Νέα Σύνορα, 241-247.
- Ξανθάκου, Γ., Οικονομοπούλου Ε. & Καΐλα Μ. (2002). «Η Καλλιέργεια της Μεταγνώσης στο Σχολείο». Στο: Κ.Π. Χάρης, Ν.Β. Πετρουλάκης & Σ. Νικόδημος. *Ελληνική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Έρευνα*. Ατραπός: Αθήνα, 224-236.
- Φλογαΐτη, Ε. (1998). *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Φρέϊρε, Π. (1974). *Η Αγωγή του Καταπιεζομένου*. Αθήνα: Κέδρος.
- <http://www.easlce.eu/>
- <http://www.greenmuseum.org>
- <http://www.ulrikearnold.com>